

fra det øverste iværksætterplan, dvs. fra bestyrelses- og direktionniveau, ind i en samtidig sammenhæng. I dette afsnit præsenteres også hovedpersonerne, deres baggrund og berøringskredse. Her sættes Heymann som person og type ind i en forskningsmæssig diskussion, og Birgit Nüchel Thomsen konkluderer, at entreprenørbegrebet, sådan som Schumpeter opfattede det, nærmest sprænges i forhold til personen Heymann og virksomheden Tuborg. Hun nævner således, at brygmeesterens indsats på Tuborg næppe kan skilles fra Heymanns. Heller ikke Marx's teorier finder hun kan presses ned over bryggerivirksomheden og personerne bag Tuborg. Bl.a. fulgte udviklingen i 1880'erne ikke det forløb, som Marx havde postuleret vil være typisk.

Efter introduktionen følger selve kildeudgivelsen, næsten 600 sider. Også her fremlægges spændende læsning; bl.a. fremgår det, hvordan ideer opstår og udføres. Kombinationen af den fylde indledning efterfulgt af selve kildeudgivelsen giver læseren rimelige muligheder for at forstå og følge udviklingen omkring Tuborg. Der kan naturligvis altid rejses det spørgsmål, om det er rimeligt med sådanne omfangsrige kildeudgivelser, når materialet i forvejen er tilgængeligt på bryggeriet Tuborg. På den anden side bliver der gennem sådanne arbejder fremlagt et materiale, der kan benyttes også i mere perifere sammenhænge, ligesom kilderne naturligvis bliver spredt til en bredere kreds. Kan udgivelsen tillige stimulere interessen for erhvervshistorie, må arbejdet i høj grad siges at være berettiget, og man kan med forventning se frem til bind 2.

Henrik Fode

Søren Mørch: *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960*. (Gyldendal, 1982). 428 s.

Under betydelig opmærksomhed har Søren Mørch udgivet *Den ny Danmarkshistorie*. Det er en stor bog. Teksten fylder 407 dobbeltspaltede sider, og der er mange illustrationer. Bogens stil er præget af en mundtlig fortælleform, som gør den velskrevet og veloplagt indtil det forføreriske. Emnet for bogen er Danmarks overgang fra et u-landslignende agrarsamfund til et industrielt velfærdssamfund, og hovedvægten er lagt på at beskrive de forandringer i levevilkår og bevidsthedsliv, som denne overgang førte med sig. 'Bevidsthedsliv' bruges i bred forstand, idet både politik, privatliv og kunst behandles som forskellige udtryk for opfattelsen af omverdenen. Bogen er en bredt anlagt beskrivelse af en længere periodes socio-økonomiske og dermed sammenhængende bevidsthedsmæssige udvikling. Det er et stort mål at sætte sig, og forfatteren kan gøre krav på en betydelig kredit for overhovedet at turde. Der kan imidlertid rettes forholdsvis tungtvejende indvendinger mod bogen, som det i det følgende skal søges påvist. Så meget mere kan der være grund til at slå fast, at bogen har mange kvaliteter, den rummer mange nye iagttagelser og har mange rammende formuleringer og formår at fastholde læserens interesse.

Det er et hovedsynspunkt i bogen mht. den socio-økonomiske udvikling, at den danske arbejderklasse ikke var et proletariet, men slet og ret landarbejdere, der flyttede til byerne for at få det bedre, og det fik de. Det står ikke helt klart, hvorfor landarbejdere ikke kan være proletariet, men det er en biting. Det er nok også en vel kortfattet beskrivelse af de vandringsbevægelser, der forekom i perioden at fremstille

dem som alene et resultat af byernes tiltrækning. Men den største svaghed ved behandlingen af den socio-økonomiske udvikling er, at der ikke gives en samlet oversigt over befolkningens erhvervsfordeling og udviklingen i den. Der siges en del om den demografiske udvikling, fødselstal, middellevetid osv., men befolkningens erhvervsfordeling behandles kun strejfvist. Der bringes oplysninger om anvendelsen af landbrugsarealet og om den samlede arbejdsstyrke i landbruget, men en oversigt over omfang og udvikling af de sociale grupper på landet får man ikke. Funktionærgruppens fremvækst berøres kun perifert. Forholdet mellem faglærte og ufaglærte arbejdere omtales slet ikke. De socio-økonomiske forhold, der inddrages i fremstillingen er derfor selektive og langt fra dækkende, og det er bogens emne taget i betragtning absolut en mangel.

Mht. den bevidsthedsmæssige udvikling er det Søren Mørchs hovedsynspunkt, at det er noget vrøvl at sige, at arbejderne blev borgerliggjort: Den velstand, som industrialiseringsprocessen førte med sig, førte ikke til, at arbejderne overtog de borgerlige normer, tværtimod blev det borgerskabet, der overtog arbejderklassens normer for kultur og familieform. Det er bogens tese så at sige, gentaget og udstrakt til at omfatte de fleste af bevidsthedslivets sider, således også boligform, påklædning og madlavning.

Det lykkes ikke Søren Mørch at godtgøre eller bare sandsynliggøre rigtigheden af denne tese, tværtimod anfører han selv momenter, der taler klart imod. Man kan først se på udviklingen i familieform. Her er perioden karakteriseret af, at husholdningerne (med tyende, skyggetanter osv.) forsvandt og blev afløst af kærnefamilier, der kun bestod af far, mor og børn. For Søren Mørch har »afskaffelsen af

hustyendet ... formodentlig været det enkeltforhold der på mest indgribende måde har formet kønsroller og familiemønstre«. (s. 350) »Husmoderen«, »husfaderen« ... ændrede i virkeligheden deres familiemæssige struktur radikalt efter at husmoderen havde fundet ud af at hun godt kunne klare sig uden ung pige. Også de ophørte med at leve i en husholdning og blev i stedet for en kærnefamilie. Den første samfundsgruppe der havde foretaget dette spring var de byarbejdere der tjente penge nok til at deres kone i al fald ikke behøvede at rende ud og gøre rent, og som heller ikke behøvede at have logerende, men som på den anden side ikke tjente så meget, at de kunne holde hushjælp. Kærnefamilie med hjemmegående husmoder blev af den grund almindelig blandt byarbejdere«. (s. 348). Umiddelbart kan det være svært at forene synspunkterne, at det var tyendets afskaffelse, der var afgørende for overgangen til kærnefamilie, og at det var arbejderne, der først foretog denne overgang til kærnefamilie, da der – som Søren Mørch selv påpeger – ikke for deres vedkommende var tale om at afskaffe tyende. Forklaringen på den tilsyneladende modsigelse ligger i den borgerlige husmoderrolle, der defineres som arbejdsgiver for tyendet: »Husmoderen som type var et lødigt og fuldgyldigt identifikationsobjekt for unge piger ... Hendes aura strålede ud over den samfundsklasse hun tilhørte. Hendes arbejde var meningsfyldt, også når det betragtedes fra tjenestepigernes position, og for kvinder af arbejderklassen var husmoderen som ærketype ikke noget fjernt og ukendt ... Husmoderrollen havde derfor vægt og gyldighed også i de samfundsklasser, der aldrig nogensinde ville kunne forestille sig at holde tjenestefolk, og hvor husarbejdet udførtes af konen og af konen alene ... Også i ar-

bejderklassen i byerne var »den hjemmegående kone« idealet, og det hørte sig til at man kunne »forsørge kone og børn«, hvad arbejdere faktisk både kunne og gjorde helt op til 1950'erne«. (s. 349f). Men dermed har Søren Mørch også indrømmet, at arbejderklassens overgang til kjernefamilien o. 1920 var en borgerliggørelse, en tilnærmelse til den borgerlige familieform, hvor manden var forsørger, og konen ikke behøvede at tage arbejde uden for hjemmet. Men af gode grunde kunne det kun blive en tilnærmelse, en skrabet udgave af den borgerlige familie, fordi bourgeoisfruen heller ikke behøvede at arbejde i hjemmet, hvilket arbejderkonen gjorde. Det er derfor heller ikke rigtigt at beskrive borgerskabets overgang til kjernefamilien o. 1960 sådan, at det dermed var byarbejderklassens normer og værdisæt, der blev samfundets alment accepterede. Det arbejde, der skulle udføres af fruen i et borgerhjem o. 1960, kan ikke sammenlignes med det arbejde, som de hjemmegående arbejderkoner havde udført siden de begyndte at danne kjernefamilie i 1920'erne. Arbejderkonerne knoklede fysisk i hjemmet, bourgeoisfruen af 1960 havde en rengøringskone til det grove og maskiner til resten, bekvemmeligheder der efterhånden (÷ rengøringskone) bredte sig til arbejderklassen. Det var altså igen arbejderklassen, der nærmede sig til de borgerlige normer, og ikke omvendt. Det er Søren Mørch i virkeligheden selv inde på, dog uden at drage konsekvensen af det. Han peger således på, at arbejderkonerne efter 1960 begyndte at blive udearbejdende og forklarer det ved at henvise til, at det var nødvendigt, hvis de skulle have parcelhus, bil og sommerhus. (s. 350). Hvorfra kom den norm, at man skulle have parcelhus, bil og sommerhus? Søren Mørchs teori om borgernes ar-

bejderliggørelse holder altså ikke m.h.t. familieform.

Også kulturelt var det efter Søren Mørchs mening arbejderklassen, der blev normdannende. Industrialiseringsprocessen skabte en massekultur, hvor kvantitative betragtninger blev afgørende for de kulturelle udtryk. Heller ikke denne del af tesen gives der tilstrækkeligt belæg for. »Her i landet blev det moderne åndsliv tilpasset til og præget af den nye klasse af landarbejdere, der blev byboer ... Det er det samme mønster vi har set flere gange: fornyelserne skete med udgangspunkt i de lavere samfundsklasses bevidsthed, under jammer og klage over vulgariseringen fra velbjærgede«. (s. 283). Det er ganske vist ikke udelukket, at Søren Mørch har ret i dette. Det lader sig ikke afgøre på det foreliggende grundlag. Her skal det imidlertid understreges, at han selv peger på, at processen ikke blot foregik ved, at arbejderklassen bevidst påtvang samfundet sine kulturelle normer, men at der også var tale om, at der forekom en tilpasning til arbejderklassens normer. Der var altså nogen, som søgte at tilpasse de kulturelle udtryk til arbejderklassens normer, men vel at mærke de normer, som tilpasserne mente, at arbejderklassen havde. Det er derfor et åbent spørgsmål, i hvor høj grad det var arbejderklassen eller tilpasserne, der udformede industrisamfundets massekultur og dens normer. De nye kulturformer var film, reklame og fjernsyn, og de blev dominerende, idet de gamle kulturudtryk forsvandt, eller mistede enhver betydning: De hastige sociale forandringer i perioden »afspejlede sig i de mange -ismer og -retninger inden for de traditionelle kulturudtryk: litteratur, malerkunst, skulptur, teater, men navnlig viste det sig ved at disse gamle udtryksmåder blev omgået og erstattet af helt nye:

avisen, reklamen, radio, film og fjernsyn i en proces der for øvrigt stadig pågår. For den historiske betragtning er flimmet af retninger inden for de gamle kulturudtryk af ikke ringe anekdotisk interesse, men fordybelsen heri befordrer ikke forståelsen. Det historisk betydningsfulde er afviklingen af kunstarterne og opbygningen af de moderne kulturudtryk, først og fremmest reklamen.« (s. 243) Det er ikke korrekt, at de gamle kulturudtryk er blevet afviklet og erstattet af nye, tværtimod. Kunstarter som teater og ballet har gennem fjernsynet fået en større udbredelse end nogensinde tidligere, og det er vel næppe urimeligt at se det som en medvirkende årsag til den tilstrømning, som teatrene har haft i 70'erne og 80'erne (fremmet af diverse abonnementsordninger). Det bliver hos Søren Mørch til, at de gamle kunstarter efter 1960 »oplevede ... en bleg renæssance som underholdning i fritidssamfundet på linie med finere madlavning, bridge og de forskellige sportsaktiviteter« (s. 281). Hvad vil det sige, at det var underholdning på linie med finere madlavning og bridge? Det er Søren Mørch, der sætter teater og madlavning på linie. Hvordan opfattede tilskuerne det? Har Søren Mørch noget belæg for, at de også satte det på linie? Bag formuleringen lurer en påstand om, at for folk var det et fedt, om de så »Scener fra et ægteskab« eller spillede kegler, det drejede sig i begge tilfælde kun om at få gjort kål på noget fritid.

Sammen med fjernsynet er reklamen det vigtigste af de moderne kulturudtryk. Søren Mørchs behandling af reklamen er gennemgående god, og han får udmæket præciseret reklamens betydning for industrikulturens udfoldelse. To punkter kan give anledning til kommentar. Søren Mørch ser reklamen som den egentlige drivkraft bag

den seksuelle frigørelse, og det er vel i en vis forstand rigtigt, men hvis man ved seksuel frigørelse forstår en minimering af de seksuelle frustrationer, er det nok et spørgsmål, om ikke reklamen har skabt flere seksuelle frustrationer, end den har fjernet. Reklamens teknik med at erotisere varerne er i hvert fald frustrationsskabende. I relation til det seksuelle har reklamen derfor nok først og fremmest været kommercialiserende, og at den i den forbindelse har fjernet nogle tabu, er en biomstændighed. Det er utvivlsomt rigtigt, at reklamen har været den mest virksomme enkeltfaktor bag den *form*, den seksuelle frigørelse har fået, men det må samtidig siges, at den har forvredet processen og i en vis forstand er en hindring for en virkelig seksuel frigørelse. Det andet punkt, der skal tages op til drøftelse i forbindelse med behandlingen af reklamen, er Søren Mørchs opfattelse, at reklamen har skabt et nyt tabu: At der ikke må være forskel på folk. Det er ikke rigtigt. Reklamen har tværtimod systematisk sat folk op mod hinanden ved at inddele nationen i to grupper: De der har succes, og de der ikke har. Det egalitære i reklamen ligger i dens påstand om, at alle uden persons anseelse kan købe sig plads i den rigtige gruppe. Heller ikke m.h.t. kulturliv bliver det godtgjort, at arbejderklassen er blevet normdannende.

Man kan dernæst se på bogens disposition. Tidsrummet 1880-1960 deles ikke op i faser, men behandles under et. Det er længere linjer, end man plejer, og derved bliver der ridset nogle sammenhængende udviklingslinjer op på en udmærket måde. Til gengæld sløres konjunkturforløbets betydning. Det ses f.eks. i behandlingen af det åndelige klima, hvor det hævdes, at udviklings- og fremskridtstanken gav perioden 1880-1960 et enhedspræg (s.

262). Ikke et ord om fin-de-siècle eller mellemkrigstidens kulturpessimisme til trods for, at Søren Mørch selv senere i bogen anfører følgende citat af Georg Brandes fra 1886 »Hvor er den tom den snak om fremskridtet ...« (s. 287). Der er en betydelig selektivitet i dispositionen. Det er allerede nævnt i forbindelse med omtalen af den erhvervs-mæssige udvikling. Det ses også ved behandlingen af de politiske ideologier. Hverken den borgerlige, nationalliberale ideologi eller den socialistiske bliver taget op til behandling under henvisning til, at det blot var karaktertræk ved den kapitalistiske civilisation som sådan og ikke noget specielt dansk (s. 213). Med den begrundelse kan man i og for sig afskaffe hele Danmarkshistorien, som – når det kommer til stykket – kun er variationer over et europæisk grundtema. I det foreliggende tilfælde er det særlig uheldigt, da det danske socialdemokrati udformede en landbrugspolitik, som var enestående blandt datidens socialistiske partier. Omvendt er det ikke rigtigt at fremstille det som enestående, at der fandtes en borgerlig antinationalliberal retning i Danmark. Delingen inden for liberalismen mellem en nationalliberal og en socialliberal strømning var almindelig udbredt. Selektiviteten viser sig også ved, at et så vigtigt forhold som interesseorganisationernes fremvækst næsten ikke omtales. Den eneste side, der behandles, er spørgsmålet, om fagbevægelsen bidrog til at hæve levestandarden for arbejderne. Det besvares benægtende under henvisning til, at arbejderne andel af nationalindkomsten trods deres udbyggede organisations-system ikke steg 1870-1947, men lå på ca. 35%, mens indkomstandelen hos funktionærer og tjenestemænd, der var dårligt organiserede, i samme periode voksede fra 4 til 20% (s. 97). Argumentet holder ikke. At funktionærer

og tjenestemænd femdoblede deres andel af nationalindkomsten kan ikke undre i betragtning af, at de i det samme tidsrum også omtrent femdoblede deres andel af den erhvervsaktive befolkning. Det fremgår af den artikel af Einar Cohn, som Søren Mørch bygger på, og af samme artikel fremgår det, at arbejderklassens andel af den erhvervsaktive befolkning i store træk var uforandret. At Cohns beregninger er behæftet med svagheder, kan man i denne forbindelse se bort fra. Det afgørende er nemlig, at man overhovedet ikke kan måle organisationernes betydning ved at se på den pågældende erhvervsgruppes andel af indkomsten. Det stadige pres, der udgik fra fagbevægelsen for at hæve lønnen, når konjunkturerne gik op, og fastholde den, når konjunkturerne gik ned, har formentlig bidraget til at hæve det absolute indkomstniveau, og at de andre befolkningsgrupper med tilsyneladende mindre besvær har været i stand til at holde trit med arbejderne, forklæner ikke fagbevægelsens indsats og betydning.

Bogen er selektiv i behandlingen af emnet, og mange af synspunkterne fremsættes uden belæg. Med denne stærkt subjektive tilgang bliver forfatterens livssyn på en meget direkte måde bærende for hele fremstillingen. Det kan illustreres ved nogle citater. »Politikken har til opgave at tildække samfundets konflikter og gøre det uholdeligt for dets medlemmer at leve med dem«. (s. 243). Det er en mærkeligt indholdstom definition. I henhold til den bliver kompromiset det egentlige politiske mål – for enhver pris og uanset hvad kompromiset sagligt set går ud på. Det er ikke politikens opgave at skabe gode eller måske endda bedre levevilkår for folk, men blot at sikre, at de har det så tåleligt, at de ikke gør oprør. Det er konsekvensen

af den opstillede definition; er det virkelig Søren Mørchs alvor? Det svarer meget godt til, hvad han i øvrigt skriver. Ved systemskiftet 1901 skete der således ikke andet »end at de ministre kongen udnævnte fortsat skulle udnævnes af kongen men de måtte ikke få flertallet i folketinget imod sig«. (s. 121). Ikke andet? Når man betænker konsekvenserne, var det i grunden ikke så lidt. »Kulturen har til opgave at lægge en mening ind i samlivet mellem mennesker«. (s. 243). Det forekommer at være en mærkeligt mekanisk kulturopfattelse. Men den svarer også meget godt til, hvad der i øvrigt skrives. Om de danske forfattere i tiden efter 1. Verdenskrig skriver Søren Mørch således: »Man kan næppe nævne én eneste betydelig dansk forfatter, hvis eksistens ikke var afhængig af salgstallene hos Gyldendal og som ikke var indstillet på at rette sig efter de råd og vink han modtog fra forlaget«. (s. 281). Har Søren Mørch noget belæg for, at eksempelvis Kjeld Abell eller Karen Blixen nogensinde af hensyn til salgstallene eller som følge af råd og vink fra Gyldendal gav deres værker en udformning, som de ikke selv fandt kunstnerisk forsvarlig? Det er en opfattelse, der reducerer kultur til noget mekanisk og kommercielt. »Ligesom dyrkere af bordtennis, cyklesport og badminton, fik også malere, billedhuggere, teaterfolk og udøvere af klassisk musik i løbet af 1960'erne lagt hver sit lille sugerør i de svulmende offentlige kasser og det kom der en del tidsfordriv ud af i de forskellige samfunds-klasser«. (s. 281). Det står ikke helt klart, hvad Søren Mørch egentlig vil med den bemærkning. Finder han det forkert, at der blev givet offentligt tilskud til sport, maleri og teater? Derimod er det svært at overse den hånlige og nedvurderende tone, han skriver i, og som ikke er begrænset til det an-

førte citat. Den bærende holdning i bogen er en grundfæstet misantropi. Denne bog har andre helte end de sædvanlige historiebøger, proklameres det på bagsiden, men det passer ikke, denne bog har ingen helte, i denne bog er vi alle til grin jævnthen, marionetter i et spil, som ingen forstår. Meget af det, der siges, bliver mere karrikatur end karakteristik. Der er en bemærkelsesværdig mangel på kærlighed til folk og land.

Som der ovenfor er argumenteret for, kan der rettes en del indvendinger mod Søren Mørchs bog, men bogen har naturligvis også positive træk. Alligevel er det helhedsindtrykket, at synspunkterne gennemgående tilspidises langt ud over, hvad der gives belæg for, og at bogen er for løst funderet og for tilfældigt disponeret til at kunne gøre det ud for en ny Danmarkshistorie. Men har hensigten været at provokere, er det lykkedes fuldtud.

Jørgen Fink

George Nellemann: *Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere. Et studie af landarbejderindvandringen 1893-1929 og indvandringens integration i det danske samfund i to generationer.* (Nationalmuseets forlag, 1981). 413 s., ill. kr. 160,-

Det var Socialforskningsinstituttet, der direkte inspirerede Nationalmuseet til at undersøge og beskrive »roepolakkerne«s historie i Danmark.

Bogen redegør for indvandringen set ud fra en push and pull model med arbejdsløshed i Polen og behov for sæsonarbejdskraft i det danske landbrug, hvor sukkerroedyrkning endnu var stærkt arbejdskrævende. Alt dette satte en sæsonvandringsbevægelse i gang, og da første verdenskrig brød ud,